

Flickskola och seminarium som nätverk, bildningsväg och verksamhetsfält

Agneta Linné Kerstin Skog-Östlin

Inledning

I projektet *Formering för offentlighet* har vi valt att som en av flera viktiga grupper studera pionjärkvinnor inom flickskolor, läroverk och folkskoleseminarium – deras levnadsbanor och professionella agerande som uttryck för och exempel på kvinnors bidrag till den pedagogiska offentlighet som tog form årtiondena kring sekelskiftet 1900. Vi riktar i denna artikel ljuset mot flickskola och seminarium som bas för nätverk, bildningsgång och verksamhet i livet. Vi ger först en övergripande, kollektiv bild av flickskolorna i Stockholm och de nätverk av kvinnor vi kunnat identifiera där. Därefter levandegör vi genom en kvinnas exempel hur flickskola och seminarium kunde te sig som bildningsväg och verksamhetsfält.

Vår text är ett led på vägen att besvara projektets tre frågor:

1. Vilka tillgångar hade föregångskvinnorna med sig i bagaget och hur bar de sig åt för att vinna inträde i existerande offentligheter och sociala fält?
2. Hur fungerade mötesplatserna och de sociala nätverken och i vilken mån var de ställen där tillgångar ackumulerades, med skilda funktioner för kvinnor med olika bakgrund och startkapital?
3. På vad sätt tjänade kvinnornas nätverk som bas för utspel i den offentliga debatten och för insatser som bidrog till framväxten av nya sociala fält?

Vi vill betona att texten i denna form är tentativ. Vi vill väcka provisoriska frågor och pröva olika redskap för vår fortsatta analys. Våra data formar en mångtydig bild som kan tolkas utifrån olika perspektiv. Vår ambition är att stegvis utveckla begrepp och analysverktyg i interaktion mellan teori och empiri. Den här texten utgör en lägesbestämning just här och nu – ett steg på vägen mot att finna brukbara teoretiska verktyg för kommande analys.

Nätverk, offentlighet, fält

Ett fokus för artikeln är flickskola och seminarium som mötesplats. Bakgrunden till vårt intresse är antagandet att relationen *nätverk – offentlighet – fält* bär en kritisk potential i analysen av projektets frågeställningar. Vi utgår från grundantagandet att kvinnornas nätverk fungerade som en plattform för utspel i de offentligheter som i sin tur utgjorde förutsättningar för framväxten av fält i modern mening.¹

I denna artikel inleder vi en undersökning av tre sådana mötesplatser och möjlighetsrum för att utveckla nätverk, nämligen flickskolan, folkskolläraryrkesseminariet och Högre lärarinnesseminariet. Med mötesplats avser vi i

¹ Se projektplanen, D. Broady, B. Englund, I. Heyman, A. Linné, K. Skog-Östlin, E. Trotzig, A. Ullman: *Formering för offentlighet. En kollektivbiografi över stockholmskvinnor 1880–1920*, Uppsala 1999.

det här sammanhanget endast en punkt i tid och rum där människor strålar samman. Med nätverk menar vi något närmast bokstavligt: de band som knyts mellan människor genom återkommande personliga kontakter och som förgrenar sig mer eller mindre vittformat och sammanflätat. För att ett nätverk ska uppstå krävs återkommande kontakter, det krävs kontakter av en viss minsta intensitet och det krävs att kontakterna sker vid fler än enstaka tillfällen. Nätverk förutsätter med andra ord en form av kommunikativ gemenskap.

Inspirerade av Habermas menar vi med offentlighet i princip ett rum för kritiskt, öppet samtal, en institutionaliserad arena för kommunikation och reflektion, och med 'pedagogisk offentlighet' avgränsar vi talets innehåll till frågor om uppfostran, undervisning, utbildning, påverkan.² Med nätverk avser vi relationer mellan individer, offentligheterna utgör arenor av någotsånär institutionaliserad karaktär och med fält menar vi system av positioner.

Habermas idealtypiska offentlighetsbegrepp utvecklades främst som ett redskap för att analysera en framväxande liberal borgerlig offentlighet, skild från såväl statsmaktens som marknadens arenor, och präglad av ett rationellt, offentligt samtal med sikte på det gemensamma bästa. I den problematisering av begreppet som skett i ljuset av senare forskning har inte minst framhållits den mångfasetterade karaktären hos kvinnors informella nätverk när kvinnor börjar ta plats på den offentliga arenan och när en rad motsättningar och kompromisser utspelar sig i kampen om utrymme.³ Kvinnor kan ställas mot kvinnor,⁴ t.ex. när det gäller frågan om seminariebildning eller akademisk examen som krav för lärartjänst, kvinnor och män kan strida om rätten att få tillträde till eftertraktade högre tjänster som lektors- och adjunktstjänster vid offentligt läroverk. Vi återkommer till detta i artikelns avslutande tankar.

Habermas renodlade sitt idealtypiska begrepp "borgerlig offentlighet" med utgångspunkt i förhållandena under 1700-talets och det tidiga 1800-talets England, Frankrike och Tyskland.⁵ Vår period sammanfaller med den tid då den offentliga makten – i Sverige i stor utsträckning i statmaktens skepnad – steg för steg, direkt eller indirekt, kommit att i olika form reglera eller ta ansvar för en rad av de arenor där det offentliga samtalet tidigare fördes mellan män, tillhörande en privat, upplyst publik. Inte minst har statsmakten i Sverige på olika sätt från 1860-talet och framåt kommit att allt kraftfullare engagera sig i styrningen av olika institutioner på det pedagogiska området.⁶ Detta kan tolkas som uttryck för den omvandling av offentlighetens struktur som Habermas skildrar. Den offentlighet många av de kvinnor vi studerar strävade efter att vinna inträde i, inte minst på det pedagogiska området, tillhörde således helt eller delvis den offentliga statsmakten. Utifrån den konkreta historiska situation som rådde under vår period studerar vi även dessa offentliga arenor på vägen mot att besvara projektets frågor.

² Jfr Wilhelm Sjöstrand, *Pedagogiska grundproblem i historisk belysning*, Lund 1969 och Per-Johan Ödman, *Kontrasternas spel. En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, Stockholm 1995.

³ Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*, Lund 1984 [Strukturwandel der Öffentlichkeit, Neuwied 1962], Nancy Fraser, *Rethinking the Public Sphere* o. Jürgen Habermas, *Further Reflections on the Public Sphere*, båda i Craig Calhoun, ed., *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, Mass, 1992.

⁴ Jfr Christina Florin, Lena Sommestad, Ulla Wikander (red.), *Kvinnor mot kvinnor*, Stockholm 1999.

⁵ Habermas 1992, s. 422 ff.

⁶ Se t.ex. Christina Florin, *Kampen om katedern*, Umeå 1987, Kerstin Skog-Östlin, *Pedagogisk kontroll och auktoritet*, Malmö 1984, Agneta Linné, *Moralen, barnet eller vetenskapen?*, Stockholm 1996.

Stockholms pedagogiska offentlighet – en konturskiss

På många sätt var Stockholm specifikt – här slog det som skulle bli tendenser i hela landet igenom tidigt och i större skala än för övriga städer, här fanns närheten till centrala offentliga arenor och beslutsfattare på de politiska och kulturella områdena.

Vi vill med några ord översiktligt teckna konturerna till den pedagogiska offentlighet som under vår period tar gestalt just i Stockholm. Den institutionella grunden för en sådan offentlighet är det spänningsfält som formas av den allmänna folkskolan och dess statliga lärarinneutbildning, den privata flickskolan eller samskolan, som nu nådde sin största utbredning och för vilken det statliga högre lärarinneseminarier utbildade lärarinnor, det statliga gossläroverket och den nystartade privata Stockholms högskola. I olika utsträckning intog kvinnor viktiga positioner inom dessa institutioner under vår period – för vissa av institutionerna gällde att kvinnorna var uteslutna och att kampen om tillträde stod stark under perioden. Utöver Stockholms högskola finns starka länkar till framför allt Uppsala universitet men även Lunds universitet och den privata Göteborgs högskola.⁷

Vid det statliga folkskollärarinneseminarier kunde kvinnor få en fyraårig utbildning bestående av allmän bildning och yrkesförberedelse men även – i enstaka fall – en ettårig yrkesutbildning på studentexamens grund.⁸ Den privata flickskolan var en examensfri åttaårig allmän skola för kvinnlig ungdom; ett antal flickskolor och privata samskolor hade därtill treårig gymnasieavdelning och dimissionsrätt för mogenhetsexamen på samma villkor som läroverken för manlig ungdom. Högre lärarinneseminarier utbildade lärarinnor för såväl flickskola som seminarium.

Såväl folkskola som flickskola och läroverk befann sig i en kraftig expansions- och uppbyggnadsfas under vår period, inte minst i materiellt avseende. I församlingarna byggdes nya folkskolepalats för över tusentalet barn vardera, ett stort antal enskilda flickskolor utvidgade sin verksamhet och för stadens högre allmänna gossläroverk uppfördes ståtliga nybyggen på malmarna. Under 1870-talet hade Högre lärarinneseminarier fått sin skolbyggnad på Riddargatan, medan folkskollärarinneseminarier sedan sin tillkomst 1830 som seminarium knutet till Sällskapet för växelundervisningens befrämjande hade sitt skolhus på Björngårdsgatan på Söder; först under 1900-talets första decennium uppfördes här en ny tidsenlig byggnad. Filantropiska strävanden kom till uttryck på skolans område bl.a. i form av skolbespisning till behövande, slöjdundervisning, arbetsstugor, skolbad och skollovskolonier.⁹

Folkskollärarinneseminarier kunde i vissa fall utgöra en väg för studentskor att skaffa sig en utbildning till ett yrke där kvinnor efterfrågades och – inte minst i

⁷ Pionjärerna Anna Sandström och Alma Detthow hade därtill startat privata lärarinneseminarier knutna till deras enskilda flickskolor; i anslutning till Ateneums flickskola drevs ett privat folkskollärarinneseminarium 1907-1927.

⁸ Detta gick till så att den som avlagt avgångsexamen från högre elementarläroverk kunde i mån av plats utan inträdesprov intas i den högsta klassen vid folkskoleseminarium; se C.O. Arcadius, *De svenska folkskoleseminariernas uppkomst och utveckling*, *FUK I:3*, Stockholm 1911, s 131. Under perioden 1878–1910 utgjordes i genomsnitt 12 procent av de intagna i Stockholm av sådana som intogs i sista klassen jämfört med 5 procent för folkskollärarinneseminierna totalt och 5 procent för de manliga folkskoleseminarierna. Fördelningen över år i Stockholm är emellertid ojämn och den höga andelen förklaras delvis av att särskilt utrymme skapades i form av en "studentklass" från 1909; se C. Gustafsson, *Statistiska utredningar angående folkskoleseminariernas elever under åren 1866–1910*, *FUK I:3*, Stockholm 1911, s 235 o. 364-379.

⁹ Claës Lundin, *Nya Stockholm*, Stockholm 1890, Rudolf Fähræus, *Högre lärarinneseminiariets historia*, Stockholm 1943, Gudrun Spetze, *Stockholms folkskolor 1842–1882*, ÅSU 169, Uppsala 1992, Annika Ullman, *Stiftarinnegenerationen*, Stockholm 2000, Lena Hammarberg, *En sund själ i en sund kropp*, avhandlingsmanus Stockholm 2000.

Stockholm – anställdes i stor omfattning. Särskilt i Stockholm valde också ett antal studentskor denna utbildningsväg; tendensen tog fart efter det att seminariet i huvudstaden 1909 inrättat en särskild ettårig så kallad studentklass. Perioden 1901–1910 hade sålunda 30 procent av seminaristerna i Stockholm avlagt studentexamen jämfört med 11 procent för alla de kvinnliga och 6 procent för de manliga folkskoleseminarierna.¹⁰

Trådarna och kontakterna var många mellan det förhållandevis begränsade antal kvinnor som studerade eller var verksamma inom flickskolorna, seminarierna eller som studerade vid universitet eller högskola. Högre lärarinneseminariet i Stockholm var under den första delen av vår period klart dominerande som mötesplats för dem som senare kunde bygga sina vidare kontakter som lärare vid seminarium, flickskola eller för den skull även folkskola.¹¹ Senare kom Uppsala universitet att spela en liknande roll.

Andra offentliga mötesplatser i Stockholm formades i anslutning till de föreningar och tidskrifter som var i livlig verksamhet på det pedagogiska området under vår period. Till skillnad från den under 1860-talet med statsunderstöd och i stor utsträckning på statsmaktens initiativ startade publicistiska verksamheten var det nu lärare och lärarinnor som tog initiativet.¹² Anna Sandströms utspel i det offentliga med tidskriften *Verdandi* och i Pedagogiska sällskapet, liksom Anna Ahlströms m.fl. initiativ till att bilda Akademiskt bildade kvinnors förening (ABKF), kan ses som emblematiske.¹³ Hulda Lundin tog plats i centralstyrelsen för Sveriges allmänna folkskollärareförening, vilken ursprungligen startats på initiativ av Stockholms folkskollärare. Kvinnor som seminarieadjunkten Hedwig Sidner ingick i bestyrelsen för ett av periodens stora nordiska skolmöten i Stockholm.

I brytpunkten mellan pedagogik, litteratur och filantropi finner vi offentliga utspel bland seminarie- och flickskolelärarinnorna: Marie Louise Gagners engagemang i Kommittén för främjande av god och billig nöjesläsning och i frågan om biografifilmens moraliska halt är exempel på detta.

Det ovanstående belyser också vårt intresse för skärningspunkterna mellan de olika arenor där kvinnorna satsade sina krafter och gjorde sina utspel. Den pedagogiska offentligheten var på intet sätt autonom. Inte minst under vår period var gränserna flytande mellan pedagogik, religion, kulturliv och filantropi, och många av pionjärvinnorna engagerade sig på flera av dessa områden samtidigt. Vi tror att just brytpunkten bär en stark potential i vårt fortsatta tolkningsarbete. Det ännu inte fast formerade, gränsöverskridandet eller den dubbla tillhörigheten, öppnar för utmaning, omprövning – och kanske mer varaktig förändring.

Flickskolan som bas för nätverk

I våra försök att finna strukturerande principer för de mönster av kontakter, mötesplatser och kommunikativa rum som format den värld vi studerar, prövar vi i den här artikeln att sätta flickskola och seminarium i fokus som möjliga arenor för nätverksbygge.¹⁴ Just här och nu ställer vi flickskolan som verksamhetsfält i blickfånget; den var emellertid mycket betydelsefull också som bildningsväg. Praktiskt

¹⁰ Gustafsson 1911, s 391 ff.

¹¹ Elisabet Eurén, K. Högre Lärarinneseminariets femtioårsjubileum den 1 okt. 1911, *Idun* 1 oktober 1911.

¹² Om brytningen mellan en äldre, statsunderstödd pedagogisk publistik och en på enskilda initiativ grundad sådan, se t.ex. Agneta Linné, *Moralen, barnet eller vetenskapen?*, Stockholm 1996.

¹³ Jfr Annika Ullman, *Stiftarinnegenerationen*, Stockholm 2000.

¹⁴ I våra studier av flickskola och seminarium har vi haft stor nytta av Inga Elgqvist-Saltzmans forskning om Rostadseminariet i Kalmar och om flickskolepionjären Cecilia Fryxell.

taget alla de kvinnor vi studerar hade själva fått sin första skolning i flickskola, några hade gått vidare till folkskoleseminarium, de äldre till högre lärarinneseminarium, många av de yngre till universitet.

För att ett nätverk ska ta form eller vidareutvecklas krävs återkommande kontakter av viss intensitet och varaktighet. När vi nu granskat flickskolorna och seminarierna har vi i första hand noterat kvinnor som tjänstgjort minst ett par timmar varje vecka under minst en termin vid några av Stockholms flickskolor, inklusive seminarierna och de privata samskolorna.¹⁵

Vilket fog har vi då för att anta att kvinnorna i dessa kollegier verkligen utvecklade sådana kontakter att vi kan tala om flickskolan som möjlig plats för nätverksbygge? I början av vår period var skolornas kollegier små – de omfattade i regel ett tiotal personer. Regelbundet träffades lärarna för kollegiemöten; vi har förutsatt att dessa möten utgjorde fora för samtal kring pedagogiska frågor. Senare kunde särskilt skolor som hade gymnasieavdelning och dimissionsrätt för mogenhetsexamen uppvisa större ämnesuppdelning och fler medverkande lärare. Av dem vi då identifierat hade emellertid flera lärt känna varandra antingen vid Högre lärarinneseminarier eller genom studier i Uppsala, där de möttes i Uppsala Kvinnliga Studentförening, kunde tillhöra samma nation eller ett gemensamt matlag mm.¹⁶ Flertalet fanns också med i sammanslutningar utanför skolans värld, som t ex Sällskapet Nya Idun.¹⁷ Detta stärker oss i antagandet att det faktiskt handlade om en kommunikativ gemenskap när de möttes som kolleger i flickskolan.¹⁸ Även om de kände varandra sedan tidigare eller från andra samtida sammanhang, innebar säkert arbetsgemenskapen i samma kollegium – där man förutom de formella mötena också kunde mötas informellt vid lunch, kafferast och i korridorer – ytterligare möjligheter till diskussioner och samtal, inte bara om pedagogik utan även om andra viktiga samhällsfrågor. Det borde betyda att dessa flickskolor skulle kunna betraktas som en del i ett nätverksbyggande för deltagande i offentligheten.

Med det källmaterial som ligger till grund för denna artikel är det bara möjligt att belysa vilka kvinnor som tjänstgjorde på flickskolorna och under vilka läsår de fanns på respektive skola. Den kvantitativa bild som blir resultatet ska ses som ett möjligt sätt att åskådliggöra de mönster vi funnit när vi sökt efter lärarinnor på olika stockholmskolor. Självklart måste den senare kompletteras för att bli mer nyanserad och fyllig. Den kan dock vara utgångspunkten för att teckna en struktur, finna början till möjliga noder, skärningspunkter och spänningsfält.

Några viktiga skolor

Kring förra sekelskiftet fanns det ett tjugofemtal flickskolor i Stockholm. De var alla privata utom en. Det är framför allt sex av skolorna som är av särskilt intresse som möjlig bas för nätverksbygge: Åhlinska skolan, Whitlockska skolan, Ahlströmska skolan, Anna Sandströms skola och seminarium, Brummerska skolan och Wallinska

¹⁵ Vi har således inte inkluderat sådant som kortare vikariat under del av en termin.

¹⁶ I *Idun* nr 6 1898 kan man t.ex. läsa följande: "Ett kvinnligt examensrekord. För några dagar sedan aflades i Uppsala filosofisk licentiatexamen af icke mindre än fyra damer, något i våra universitets examenshistoria hittills allenastående. De nya kvinnliga licentiaterna – fröknarna *Anna Ahlström*, Stockh., *Lydia Wahlström*, Vestm., *Gurli Rosander* och *Astrid Cleve*, Stockh., – ägnades en riklig blomsterhyllning." (s 47)

¹⁷ Se Sällskapets Nya Iduns medlemsregister. Sällskapet Nya Idun 1885 – 1913. Historik och medlemsförteckning. Sthlm 1914 och Sällskapet Nya Idun 1885 – 1935. Femtioårshistorik. Medlemsförteckning. 1935

¹⁸ Det är också påfallande att flickskolornas lärarinnor i flera intressanta fall agerar samfällt i det offentliga och gör det just i egenskap av flickskolelärarinnor.

skolan.¹⁹ På dessa skolor tjänstgjorde flera av de kvinnor som kom att spela en framträdande roll i offentligheten och då inte bara inom utbildningsområdet. De skolor som lyfts fram här utmärks av att de dragit till sig flera av dessa kvinnor samtidigt. På andra framstående flickskolor, som t ex Palmgrenska och även Wallinska under större delen av den här aktuella perioden, fanns inte några kvinnor som framträder i offentligheten. I det här sammanhanget har vi alltså tagit fasta på att flera kvinnor arbetar tillsammans under någon eller några perioder på samma skola.²⁰

Åhlinska skolan

Åhlinska skolan var den näst äldsta flickskolan i Stockholm och grundades av Karin Åhlin 1847. Skolan var under perioden 1889 till 1908 belägen å Malmskillnadsgatan 52 och från 1908 å Dalagatan 16-18. Den fick dimissionsrätt för mogenhetsexamen 1895.

Det är fyra perioder som är särskilt intressanta att lyfta fram, om man vill belysa Åhlinska skolan som mötesplats för kvinnor i eller på väg ut i offentligheten. Under två läsår, 1893/94 – 95/96, ingick i kollegiet sex kvinnor som på olika sätt var aktiva eller kom att bli aktiva i offentligheten; som förtroendevalda på ledande poster, trogna arbetare i kvinnorörelsen eller anställda i den. Bland dessa fanns Anna Ahlström och Ellen Fries.²¹ De två sista åren på 1890-talet var fyra av de sex fortfarande kvar som lärare på skolan.²² Ett par år senare hade två lämnat skolan och under läsåren 1900/01 – 01/02 var det en annan kombination av fyra kvinnor med olika typ av engagemang i kvinnorörelsen som arbetade på skolan, bland dem Astrid Cleve och Lydia Wahlström.²³ Under de sista åren av den här aktuella perioden (1913/14 – 19/20) fanns Eva Ramstedt, Alexandra Skoglund och Lydia Wahlström som lärare på Åhlinska skolan.²⁴

Alla de ovan nämnda hade disputerat för filosofie doktorsgrad; Astrid Cleve och Eva Ramstedt var docenter och tidvis under perioden verksamma även vid Stockholms högskola.

Whitlockska skolan

Whitlockska skolan eller Stockholms nya samskola, som den egentligen hette, grundades 1893 av Anna Whitlock, som redan tidigare drivit en skola tillsammans med Ellen Key. Anna Whitlock var utbildad vid Högre lärarinneseminariet i Stockholm. Skolan låg från 1893 på Kammakargatan 8 och flyttade 1913 till Eriksbergsgatan på Östermalm. Den fick dimissionsrätt för mogenhetsexamen 1903.

Även när det gäller Whitlockska skolan kan man lyfta fram två perioder som mer intressanta, nämligen läsåren 1898/99 – 1904/05 och 1914/15 – 19/20.²⁵

¹⁹ Källa för samtliga skolor i den här studien är årsredogörelserna, som finns i respektive skolas arkiv, som förvaras på SSA.

²⁰ De kvinnor som lyfts fram är exempel på kvinnor som var synliga i offentligheten på olika sätt, inte bara inom den pedagogiska delen av den. Alla finns nämnda i offentliga biografier från den aktuella tidsperioden eller ingår som centrala kvinnor i vårt projekt.

²¹ De övriga var Sigrd Leijonhufvud, Adéle Philipson och Elisif Roth g Theel, anställd i kvinnorörelsen, samt Ellen Bergman, organist, sångpedagog, tonsättare och från 1876 ledamot av Musikaliska Akademien. Informationen om kvinnorna här och i fortsättningen är hämtad från offentliga biografier 1914, 1924 och 1990.

²² Ellen Fries, Sigrd Leijonhufvud, Adéle Philipson och Elisif Roth.

²³ De övriga var Sigrd Leijonhufvud och Adéle Philipson.

²⁴ Under vårterminen 1914 var också Gulli Petrini anställd där.

²⁵ Den första perioden fanns Anna (Brita) Bergstrand, Sigrd Björklund, Emilia Broomè och Adéle Philipson som lärare på skolan. Samtliga var aktiva i kvinnorörelsen på olika sätt. Lsåret 01/02 var också Astrid Cleve anställd och 04/05 Kerstin Hesselgren. Under 14/15 – 19/20 fanns fortfarande Anna Brita Bergstrand och Sigrd Björklund kvar på skolan tillsammans med ytterliga två kvinnor, som är

Ahlströmska skolan

Ahlströmska skolan grundades 1902 av Anna Ahlström, som var fil.dr med examen från Uppsala. Skolans egentliga namn var Nya Elementar för flickor. Den erhöll dimissionsrätt för mogenhetsexamen 1909 och var belägen å Kommendörsgatan.

Under hela den här aktuella perioden var Anna Ahlström och Alexandra Skoglund aktiva på skolan, den förstnämnda som föreståndare, den senare som lärare. Ellen Terserus, som också blev biträdande föreståndare, anställdes läsåret 07/08. Läsåren 12/13 – 15/16 var också Astrid Cleve von Euler lärare och 15/16 även Gulli Petrini. Det sistnämnda läsåret var således fem kvinnor, som alla var mer eller mindre aktiva i offentligheten och då framför allt i kvinnorörelsen, arbetskamrater på Ahlströmska skolan. Dessutom var fyra av dem fil.dr. De tre sista läsåren på 1910-talet fanns alla de ovan nämnda utom Astrid Cleve kvar på skolan.

Anna Sandströms skola och seminarium

Anna Sandströms skola eller Nya skolan, som den egentligen hette, grundades av Anna Sandström och Fredrique Runqvist 1883. Den var belägen vid Karlavägen/Engelbrektsgratan. Anna Sandströms seminarium startade 1900 och hon var utbildad på Högre lärarinneseminariet.

Under två läsår var flera i det här sammanhanget intressanta kvinnor kolleger på Anna Sandströms skola. De kom också att på olika sätt bli aktiva i offentligheten. År 1893/94 var bland andra Marie Louise Gagner och Hedwig Sidner anställda.²⁶ De gjorde båda sina huvudsakliga yrkesinsatser som adjunkter och sedermera lektorer vid Stockholms folkskoleseminarium. Vi får genom dem en länk mellan flickskolorna och detta seminarium.²⁷ Under läsåret 16/17 var Astrid Cleve von Euler, Kerstin Hesselgren och Honorine Hermelin knutna till skolan.

Brummerska skolan

Brummerska skolan grundades 1882 av Eugenie Brummer g Steinmetz. Hon var utbildad vid Högre lärarinneseminariet i Stockholm. Skolan var från 1897 belägen å Johannesgratan 18.

Även för Brummerska skolan gäller att det är två läsår som är intressanta: 1885/86 – då var bl.a. Sofi Almquist knuten till skolan – och tio år senare, vårterminen 1896.²⁸

intressanta i det här sammanhanget, nämligen Ingrid Warburg och Gulli Petrini.

²⁶ De övriga var Sigrid Leijonhufvud, som spelade en framträdande roll i kvinnorörelsen, Elsa Posse som fanns inom det musikaliska området och var en av de ledande inom rörelsen för vegetarianer och Kerstin Wall, som var den första kvinnliga skolinspektören (tillsammans med Karolina Widerström).

²⁷ Sidner var bl.a. ledamot av 1906 års folkundervisningskommitté som en av de första kvinnorna i landet med dylikt uppdrag. Hon var också en av de första kvinnorna som valdes till ledamot av överstyrelsen för Stockholms stads folkskolor, var under 1900-talets början ledamot av dess barnavårdsnämnd och inspektör för dess barnhem. Hon var också inspektör för det seminarium som var en del av Detthowska skolan läsåren 1916/17 – 19/20. Gagner gjorde några uppmärksammade offentliga utspel när det gäller sedlighetsfrågan och den s.k. Nick Carterlitteraturen, blev en av statens granskare av biograffilmer och var en produktiv läroboksförfattare

²⁸ 1885/86 arbetade dessutom Anna Bergström och Elisabet Eurén på skolan, 1896 var Anna Bergström, Marie Louise Gagner, Adèle Philipson och Clara Wahlström anställda. Anna Bergström presenteras i Boel Englund och Jonas Gustafssons konferensbidrag. Elisabet Eurén blev efter ett antal år som adjunkt vid folkskoleseminariet i Umeå adjunkt och senare lektor i pedagogik och psykologi vid Stockholms folkskoleseminarium. Clara Wahlström var syster till Lydia Wahlström och själv aktiv på olika sätt i offentligheten bl.a. som föreläsare.

Wallinska flickskolan

Wallinska flickskolan var den äldsta av Stockholms flickskolor, grundad 1831 av ärkebiskopen J.O. Wallin. Wallinska skolan erhöll dimissionsrätt för mogenhetsexamen redan 1874. Fram till 1908 var den belägen på Riddarholmen; därefter vid Tegnérslunden.

Den här skolans roll som mötesplats för kvinnor på väg ut i offentligheten eller i offentligheten gäller egentligen bara ett läsår, nämligen 1884/85, då tre för oss intressanta kvinnor var lärare där: Ellen Bergman, Maria Cederschiöld och Ellen Fries.

Länkar mellan flickskolor

Betraktar vi skolorna ur ett annat perspektiv framträder ett annat mönster. Vi kan se många av de nämnda kvinnorna som länkar mellan olika skolor – antingen vid en och samma punkt i tiden eller vid punkter som följer efter varandra. Ett flertal av kvinnorna arbetade med andra ord på flera av skolorna – under olika perioder eller parallellt och ibland både-och.

Sammanställningen i bilagan är ett försök att visa hur det mönstret såg ut.

En av kvinnorna, musiklärarinnan Anna Bergström, arbetade långa perioder på fem av de aktuella skolorna. Hon tjänstgjorde på Södermalms högre läroanstalt för flickor, Lyceum för flickor, Ateneum, Brummerska skolan och Högre lärarinneseminariet. Under en stor del av sin tjänstgöring arbetade hon på minst tre skolor samtidigt.²⁹

Fyra av kvinnorna arbetade under den här aktuella perioden på fyra olika skolor. Anna Ahlström fanns på Åhlinska, Lyceum för flickor, Sofi Almquists samskola och 1903 startar hon sin egen skola, Nya elementarskolan för flickor (Ahlströmska skolan).³⁰ Det betyder att under ett läsår var hon på två skolor samtidigt.

Astrid Cleve von Euler arbetade även hon på Åhlinska skolan. Under ett läsår fanns hon också på Whitlockska.³¹ Ungefär tio år senare återkom hon som lärare och då på Anna Sandströms skola och seminarium. Efter två läsår fick hon också tjänst på Ahlströmska skolan.³² Under sin tid som lärare i Stockholm var hon under bägge perioderna på två flickskolor samtidigt.

Elisabet Eurén var lärarinna på fyra av de aktuella skolorna: Brummerska skolan, Högre lärarinneseminariet, Lyceum för flickor och folkskollärarinneseminariet.

Elsa Posse g. Uppling, som var musiklärare, återfinns på Åhlinska, Södermalms högre läroanstalt för flickor, Anna Sandströms skola och Wallinska. Under stora delar av sin tjänstgöring var hon på fyra skolor samtidigt.

Av de övriga tjänstgjorde en klar majoritet (13) på tre av de aktuella skolorna och resten (6) på två. Oavsett hur många skolor man tjänstgjorde vid uppvisar flertalet samma typ av tjänstgöringsmönster som de ovan nämnda kvinnorna. Alla utom två arbetade delar av sin tjänstgöring på två eller flera skolor samtidigt.³³

²⁹ Södermalms högre läroanstalt för flickor låg vid Adolf Fredriks torg; skolan fick dimissionsrätt 1907, Lyceum fick dimissionsrätt redan 1882, den fanns från 1910 på Kommendörsgatan 13, Ateneum var från 1910 belägen vid Sveavägen 46 o. 48.

³⁰ Anna Ahlström var också på Norra Latin (ett statligt pojkläroverk) 1899/00, där hon då gjorde sitt provår. – Almquistska samskolan var belägen vid Nybrogatan 13; den fick dimissionsrätt 1905.

³¹ Astrid Cleve von Euler var 1898 – 1902 också assistent i kemi på Stockholms högskola.

³² Astrid Cleve von Euler gjorde sitt provår 1912 på Norra Real (statligt pojkläroverk) och var vik. lektor där 1912/13 – 1915/16. 1913–17 var hon också biologisk assistent vid Sv. hydrografisk-biologiska kommissionen.

³³ De enda som inte följer mönstret är Sigrid Björklund och Anna Sörensen.

Vissa av kvinnorna hade också tjänstgöring vid andra läroanstalter än flickskolorna och seminarierna. Några gjorde provår vid statliga högre läroverk eller vid seminarium.³⁴

Med ovanstående genomgång som utgångspunkt kan vi konstatera att flickskolorna och de två seminarierna i Stockholm kring förra sekelskiftet utgjorde mötesplatser för flera av de kvinnor som kom att spela roll i offentligheten under den här perioden. De allra flesta hade ett akademiskt utbildningskapital som inte var gångbart på den marknad det egentligen var avsett för. De brukade det i stället som ett led i att skapa socialt kapital, möjligt att använda för att driva framför allt kvinnofrågor. Med vår genomgång vill vi åskådliggöra att i den processen var flickskolorna – särskilt vissa av dem – viktiga som bas för nätverksbygge.

Nu byter vi perspektiv. Från att ha haft de kollektiva nätverken i blickfältet vänder vi oss mot ett enskilt levnadsöde: Anna Sörensen (1875–1943). Vi låter henne levandegöra flickskolan och seminariet som bildningsväg, verksamhetsfält och väg mot offentligheten. Vi ser hur hon bygger på och utnyttjar sina rum av möjligheter för att nå en av de högsta offentliga tjänster en dåtida kvinna kunde inneha, vi följer med till några av hennes sociala nätverk och ger prov på det spänningsfält mellan kvinnor med olika bakgrund och kapital som tar form kring den pedagogiska offentligheten.

Anna Sörensen – med seminariet som bildningsväg och verksamhetsfält

Anna Sörensens huvudsakliga verksamhet i Stockholm kom att infalla mot slutet av vår period: hon utnämns till rektor för folkskoleseminariet i Stockholm år 1919. Hennes liv och gärning illustrerar emellertid den situation som rådde för intellektuella kvinnor under denna tid: antalet möjliga tjänster att söka var ytterst begränsat och krävde stor beredskap att flytta mellan städer belägna i rikets olika landsändor. Vi vänder inledningsvis blickarna till rikets andra stad.

Anna Sörensen föddes den 11 april 1875 i Göteborg. Hennes far var inflyttad från Danmark. Han var verksam inom ett av det sena 1800-talets nya, tekniskt intressanta och 'moderna' yrken – fotograf –, han synes ha avancerat från anställd till småföretagare. Hans titlar visar på rörlighet.³⁵

Olika rum, olika horisonter – flickskola, folkskoleseminarium och en akademisk tankevärld

Anna Sörensens skolgång skedde i Göteborgs Nya Elementarläroverk för flickor, som hon lämnade 1892 med lysande avgångsbetyg i de teoretiska ämnena.³⁶ När hon två år senare avlägger mogenhetsexamen som privatist vid Venersborgs högre elementarläroverk är betygen däremot slätstrukna.³⁷ Efter mogenhetsexamen kan vi

³⁴ Provår vid läroverk gjorde exempelvis Anna Ahlström, Sigrid Björklund, Astrid Cleve von Euler, Ellen Fries, Eva Ramstedt, Ingrid Warburg, provår vid folkskoleseminariet gjorde Anna Sörensen.

³⁵ LarsOlof Lööf, *Göteborgs fotografer. Ateljéer och yrkesmän 1840–1910*, Göteborg 1999, s 47–55, s 206; i Göteborg var under perioden 1840–1910 något över 200 fotografer yrkesverksamma längre eller kortare tid. Fotografer började vara verksamma i Sverige främst kring 1860; 1870 fanns 150 företagare i branschen, se Sten Carlsson, *Yrken och samhällsgrupper. Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866*, Stockholm 1968, s 73.

³⁶ SSA, Anna Sörensens arkiv: Betygshandlingar.

³⁷ Man kan observera det paradoxala i att Anna Sörensen, som senare i livet kom att författa flera historiska översiktsverk, som lät historia ingå i sin fil.kand.-examen, vars provårsuppsats ägnades historieundervisningen i folkskolan och som sedermera blev lektor i bl.a. historia, själv ej blev godkänd i studentexamen i det i betyghänseende gemensamma ämnet historia och geografi.

följa den unga Anna till Skara folkskolelärarinneseminarium, där hon avlägger folkskollärarexamen 1895 efter ha följt den fjärde årskursen under två terminer. Avgångsbetyget visar samma tendens som flickskolebetyget. Så följer några år som vikarierande, extra ordinarie och ordinarie folkskollärare.³⁸

I oktober 1896 skriver Anna Sörensen in sig vid den privata Göteborgs högskola, som startat sin verksamhet endast fem år tidigare. Hon fortsätter emellertid tjänstgöringen som folkskollärare parallellt med sina akademiska studier: hon var inskriven vid högskolan i knappt sex år innan hon avlade sin filosofie kandidatexamen men arbetade heltid som folkskollärare under fem av dessa år.

Anna Sörensens filosofie kandidatexamen 1902 omfattar ämnena historia, teoretisk filosofi, praktisk filosofi, nordiska språk och estetik med litteratur och konsthistoria.³⁹ Den domineras således ej av studier i skolämnen; först år 1903 och 1904 efterprövar hon ämnena matematik och geografi; det förra ämnet tenterar hon vid Uppsala universitet. Hennes studiekarriär tyder på ett genuint intresse för filosofi.

Sörensens akademiska lärare tillhörde tidens kulturelit i brytpunkten mellan äldre och nyare vetenskapsideal.⁴⁰ I den studiemiljö hon trots sin korta tjänstledighet för akademiska studier ändå måste varit delaktig i vid Göteborgs högskola mötte hon flera av sin tids främsta humanistiska forskare och kulturpersonligheter.⁴¹ Hon börjar förmera det intellektuella kapital hennes höga flickskolebetyg är ett uttryck för.

Omvägar till statlig lärartjänst

Anna Sörensen återgår till sin folkskollärartjänst för ännu ett drygt läsår, men i januari 1904 förordnas hon av Skara domkapitel att vikariera på en adjunktstjänst vid folkskollärarinneseminariet. Hon har nu tagit det första steget på den karriärväg som skulle komma att leda henne till den högsta befattningen på området. Vägen går via provårstjänstgöring vid folkskollärarinneseminariet i Stockholm.⁴² Under provåret undervisar hon som timlärare dels vid seminariet, dels vid Anna Sandströms skola. Hon handleds av lektor Leonard Wærn vid Högre Lärarinneseminariet i den teoretiska provårskursen och provårsuppsatsen (med titeln *Historieundervisningen i folkskolan*) samt av bl.a. Marie Louise Gagner och Hedwig Sidner, med vilka hon senare skulle komma att samarbeta i flera viktiga avseenden, i den praktiska delen.⁴³ På höstterminen

³⁸ I en intervju i samband med sin pensionering 1935 berättar hon att hon på sin första plats som tjuguarig nyutexaminerad lärarinna – ironiskt nog i Torsten Rudenschölds gamla skola på Kållandsö – fick en klass om 125 barn att ta hand om; NDA 11.4.1935.

³⁹ SSA, Anna Sörensens arkiv: Examensbevis filosofie kandidatexamen.

⁴⁰ Hon har tenterat historia för professor Ludvig Stavenow, teoretisk filosofi för professor Vitalis Norström, praktisk filosofi för professor Efraim Liljeqvist, nordiska språk för professor Gustaf Cederschiöld och estetik för professor Otto Sylwan. Stavenow var en betydande historiker och blev senare rektor för Göteborgs Högskola, Vitalis Norström var en av samtidens dominerande filosofiprofessorer i striden om arvet efter Boström; han valdes 1909 in som ledamot av Svenska Akademien. Norström var för övrigt en av Ellen Keys starkaste kritiker. Efraim Liljeqvist skrev tidigt arbeten inom psykologins område, Gustaf Cederschiöld gjorde bl.a. viktiga insatser på den nysvenska grammatikens och stilistikens fält; han visade ett starkt intresse för modersmålsundervisningen, Otto Sylwan var docent i litteraturhistoria och estetik och professor vid Göteborgs Högskola; även han kom senare att bli högskolans rektor. Se t.ex. Ernst Liljedahl, *Vitalis Norström. Hans liv och verk*, Stockholm 1917, Svante Nordin, *Den Boströmska skolan och den svenska idealismens fall*, Lund 1981, Mats Persson, *Förnuftskampen. Vitalis Norström och idealismens kris*, Stockholm/Stehag 1994. Uppgifterna i övrigt om professorerna hämtade i huvudsak från *Svensk uppslagsbok 1947–1955*.

⁴¹ Om miljön vid Göteborgs Högskola och om Stavenows historieundervisning, se t.ex. Jarl Torbacke, *Carl Grimberg. Ett underbart öde?* Stockholm 1993, s 28–46.

⁴² SSA, Folkskoleseminariets i Stockholm arkiv: Skrivelse 14 juni 1904. Provårsansökningar 1899–1921.

⁴³ SSA, Folkskoleseminariets i Stockholm arkiv: Fredrik Lundgren, Berättelse till chefen för ecklesiastikdepartementet rör. profårsarbetets anordning o. gång ht 1904 resp vt 1905 o. L. M Wærn,

följande läsår tjänstgör hon vid Detthowska skolan och Nya Lärarinneseminariet; här undervisar hon i psykologi, modersmålet, historia, geografi och matematik.⁴⁴ Under provårstiden i Stockholm kunde Anna således knyta kontakter med Hedwig Sidner och Marie Louise Gagner samt med kvinnliga skolföreståndare och reformpedagoger som Anna Sandström och Alma Detthow.

Ännu en gång söker sig nu Anna Sörensen som vikarie till ett av de få statliga seminarierna för kvinnliga studerande – och med adjunktstjänster tillgängliga för kvinnor. Hon tillträder ett vikariat vid folkskollärarinneseminariet i Kalmar i januari 1906. Under våren detta år ansöker hon hos Konungen om att hon måtte förklaras berättigad att söka och inneha ordinarie befattning som adjunkt vid folkskollärarinneseminarium utan att ha fullgjort gällande stadgas krav på minst två års tjänstgöring som lektor eller adjunkt vid folkskoleseminarium eller allmänt läroverk eller annan läroanstalt under läroverksöverstyrelsen. Konungen beviljar ansökan; en väl vitsordad tjänstgöring under flera terminer vid privat seminarium och skola samt en femton terminer lång tjänst i folkskola visar sig kunna uppväga tre terminers tjänstgöring vid statligt seminarium eller läroverk.

Under hösten 1906 söker hon så och utnämns på en ordinarie adjunktstjänst vid folkskollärarinneseminariet i Falun i ämnena kristendomskunskap, modersmål samt pedagogik och metodik.⁴⁵

Det ovan skildrade sätter ljuset på den paradoxala och utsatta situation de kvinnliga lärarna med högre utbildning befann sig i. För att bli behörig som seminarieadjunkt måste hon ha tjänstgjort i två år på sådan tjänst för vilken behörighet söktes – och där vikariatsmöjligheterna var ytterst begränsade.⁴⁶ Det gällde att flytta mellan städer i Sveriges olika landsändar och att skriva till Konungen om dispens i det fall en ordinarie tjänst råkade bli ledig.

I skärningspunkten mellan pedagogik och religion

Anna Sörensen visade tidigt ett starkt intresse för teologiska frågor. En viktig sida hos henne speglar den personliga kristna tron och de kyrkliga nätverken. Hon utvidgar sina studier genom att 1906 för professor Pfannenstill vid Lunds universitet undergå förhör i teologisk etik, varvid hon ådagalägger insikter som motsvarar dem som i teologie kandidatexamen skulle fått vitsordet Med beröm godkänd.⁴⁷ Hon deltar aktivt i det kyrkligt-teologiska mötet i Örebro 1910 – ett möte där diskussionen stod intensiv mellan företrädare för en modernare syn på den kristna världs- och livsåskådningen och företrädare för en äldre teologi.⁴⁸ Hon är aktiv inom kristliga studentrörelsen,

Skrivelse 6/6 1905 till rektor för folkskoleseminariet; SSA, Anna Sörensens arkiv; Maria Lodén, Intyg 7/6 1905. Till kollegiet hörde även Maria Bergmark, som Anna inleder ett mångårigt samarbete med ett par år senare då de tillsammans ger ut ett arbete i tre band på kristendomsundervisningens område (*Guds verk I–III*, 1913).

⁴⁴ SSA, Anna Sörensens arkiv; Alma Detthow, Intyg 1905.

⁴⁵ I Falun blir hon kollega till bl.a. Valborg Olander, framstående inom modersmålsundervisningens didaktik och nära vän och tidvis livskamrat till Selma Lagerlöf.

⁴⁶ I riket fanns fram till sekelskiftet endast fem, därefter sex folkskollärarinneseminarier, ett seminarium som utbildade både kvinnor och män och ett statligt högre lärarinneseminarium; att jämföra med allmänna läroverk för manlig ungdom i alla större och flertalet medelstora städer.

⁴⁷ SSA, Anna Sörensens arkiv; M. Pfannenstill, Lund, Intyg 25/9 1906.

⁴⁸ Se mötesberättelsen med samtliga inlägg refererade: Kyrkligt-teologiska mötet i Örebro 1910. *I religiösa och kyrkliga frågor nr 41–47*, Stockholm 1910–1911. Av en tidningsuppgift (*Örebro Dagblad* 30 juni 1910) framgår därtill att Anna Sörensen i ett inlägg yrkat på en ändring i trosartiklarnas formulering med hänvisning till den samvetsnöd den gällande formuleringen kunde väcka hos de unga som ej var teologiskt skolade. Det torde vara detta inlägg Emilia Fogelklou avser när hon i sina minnen menar att det för henne starkaste intrycket under Örebromötet var Sörensens vittnesbörd i denna sak; se

ordförande i Falu lokalavdelning av Svenska Kvinnors Missionsförening och håller föredrag om hur missionen bättre ska kunna tas upp i kristendomsundervisningen.⁴⁹

Hennes skriftställarskap återfinns i skärningspunkten mellan det religiösa och det pedagogiska området. Hon lämnade viktiga bidrag såväl till diskursen om det moderna barnet som till en kristendomstolkning och en kristendomsundervisning i modernitetens tjänst. Hon talar övertygande för en bibeltolkning och Kristusuppfattning på modern historisk grund. När hon t.ex. vid det tionde allmänna kyrkliga mötet i Stockholm 1920 håller föredrag på temat *Varför vi behöva Kristus* länkar hon på ett intressant sätt kristen mystik till en pragmatisk historieuppfattning:

”Ha vi sett så djupt in i Kristi väsen, som vi kunna göra inför hans kors, då förnimma vi, att Kristus icke skymmer Gud för oss, vi förnimma, att vi i honom möta Guds egen kärlek. Vi lära känna en Gud, som handlar med oss i och genom historia.

Ty denna ’gudomsstråle mild och ren’, detta ’Guds härlighets återsken’ ha vi fått möta inte i teorier utan som historisk verklighet. Vilken stor gåva är det inte, som historiens Herre givit just vår generation, att vi tack vare den historiska bibelforskningen fått se Kristus på det sätt, som just vi behövde honom, som en konkret historisk verklighet.”⁵⁰

Det djupa religiösa engagemanget skall ses inte som något marginellt utan som en viktig dimension i den mentalitet som många av föregångskvinnorna gav uttryck för och själva hade formats av. Trosfrågor – inte enbart en vilja att värna om ett sedligt liv – var starkt levande hos många av dem.⁵¹

Vilka är intrycken av denna Anna Sörensens tidiga studie- och yrkesbana? De teoretiska snarare än de praktiska skolämnena var uppenbart vad hon fann sig mycket väl tillrätta med. En stor målmedvetenhet och ett starkt engagemang för både intellektuellt arbete och lärargärningen speglas i materialet. Omdömena om hennes undervisningsskicklighet blir allt mer lysande. Den akademiska karriären genomförs målmedvetet med allt fler efterprovningar och andra studier för att uppnå behörighet för adjunktstjänst i de breda ämneskombinationer som ännu var vanliga på seminarierna. Samtidigt lyser de genomförda tvåbetygskurserna i vardera praktisk och teoretisk filosofi fram som uttryck för ett genuint intresse för ämnesområdet – och kanske för de psykologistudier som ännu endast var möjliga inom filosofiämnet.

Att hennes och familjens ekonomiska tillgångar torde ha varit knappa och inte möjliggjort finansiering av längre studier vittnar hennes mycket korta tjänstledighetstid om. Samtidigt som hon går provår undervisar hon vid Anna Sandströms skola och är timlärare vid det seminarium där hon fullgör sin provårstjänst, som adjunkt i Falun undervisar hon mellan tre och fyra timmar i veckan också vid elementarläroverket för flickor i staden.

Emilia Fogelklou, *Barhuvad*, Stockholm 1950, s 127.

⁴⁹ Se t.ex. UUB: Brev från Anna Sörensen till Uppsala Kristliga Studentförbund, Studentmissionsföreningen 4/2 1918, Anna Sörensen, *Genom tvivel, Sveriges kristliga studentrörelses folkskrifter 35*, Stockholm 1918.

⁵⁰ Anna Sörensen, *Varför vi behöva Kristus*. I *Evangeliet och kyrkan*. Föredrag vid tionde allmänna kyrkliga mötet i Stockholm 1920, Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag 1920, s 12–16, citatet s 15. Övriga föredragshållare vid detta kyrkliga möte var professorerna Harald Hjärne och Rob. Malmgren, hovpredikanterna J. Källander och Viktor Rundgren, reseombudet C.A. Hedlund, dr Carl Sebardt, kyrkoherde John Melander, pastor Otto Centerwall, riksdagsmännen P.H. Sjöblom och Fabian Månsson, ärkebiskop Nathan Söderblom, veterinär Gustav Thorsell och rektor Manfred Björkquist (ibid., s 90).

⁵¹ Se Inger Hammar, *Emancipation och religion*, Stockholm 1999, vad gäller vikten av att lyfta fram religionens betydelse för frågan om kvinnors utträde i det offentliga.

Pilotfall för kvinnor till statlig fullmaktstjänst – kvinnligt nätverk på offentlig arena

Våren 1915 tar Anna Sörensen ett djärvt steg: hon söker den ledigförklarade rektorstjänsten vid folkskolläraryrkesseminariet i Stockholm. Befattningen var en så kallad kunglig fullmaktstjänst och alltså då ej öppen för kvinnor. Ett kvinnligt nätverk som under vår period kan sägas ha tagit form i det offentliga är Akademiskt bildade kvinnors förening; Anna Sörensen var medlem och senare en kortare tid styrelseledamot. Ärendet med hennes ansökan till rektorstjänsten blir ett pilotfall i vilket ABKF engagerar sig, och som bidrog till att kvinnor kom att få tillträde till fullmaktstjänster vid seminarierna flera år före den formella ändringen av regeringsformens paragraf 28.

Folkskolöverstyrelsens underdåniga utlåtande till Konungen i ärendet belyser dilemmat mellan regelverk och reell kompetens. Överstyrelsen uttalar att bland de sökande adjunkt Anna Sörensen otvivelaktigt hörde till dem vilka med hänsyn till insikter, erfarenhet och övriga egenskaper som erfordrades hos styresmannen för ett seminarium främsta borde komma i åtanke, men samtidigt har överstyrelsen "icke kunnat finna, att gällande lagstiftning medger förordnande genom Kungl. Maj:t av kvinnlig seminarierector," varför man förordar seminarieadjunkten, fil.dr Helge Nelson.⁵²

Nu agerar ABKF till förmån för Anna. Styrelsen uppdrar i januari åt föreningens ordförande Karolina Widerström att uppvakta överdirektör Bergqvist angående dispens för Anna Sörensen från gällande lagregel.⁵³ Uppvaktningen ägde rum tidigt samma år; Karolina Widerström rapporterar att överdirektören visat sig mycket intresserad av de uppvaktandes förslag och framhållit att det vore lämpligast att initiativet kom från de kvinnliga seminarieadjunkterna; man borde dock ansöka om generell behörighet för kvinna att söka och inneha rektorsbefattning vid kvinnligt seminarium, ej om personlig dispens för Sörensen.

De kvinnliga seminarieadjunkterna ingick till Kungl. Maj:t med en anhållan om dylik behörighet för kvinna; skrivelsen remitterades till Folkskolöverstyrelsen, som tillstyrkte och förordade en ändring av regeringsformens paragraf 28. Styrelsen refererade därvid till sitt utlåtande ett år tidigare över lärarlönenämndens betänkande och återopade därtill det faktum att rektorstjänsten i Kalmar upprätthållits av en kvinna sedan 1912 samt erfarenheterna vid det privata kvinnliga folkskoleseminariet i Göteborg, som hade en kvinnlig föreståndare.⁵⁴

Detta ärende illustrerar den typiska alliansbetonade taktik de kvinnliga akademikerna tillämpade: i samband med uppvaktningar av centralt placerade, gärna i kvinnornas sak relativt positivt inställda manliga makthavare framlade de sina yrkanden i form av alternativa förslag som ifrågavarande ämbetsman eller statsråd ombads värdera med hänsyn till vad som kunde vara lämpligt i ärendets fortsatta hantering. Utifrån en sådan strategi utformade man sedan skrivelser och andra aktioner.

1918 beslutade regeringen att adjunktstjänsterna vid folkskoleseminarierna från 1919 successivt skulle övergå i lektorstjänster. Anna Sörensen utnämns genom kunglig

⁵² ABKFs arkiv F:1: Folkskoleöverstyrelsens underdåniga utlåtande till Konungen ang. tillsättning av rektorstjänsten vid folkskoleseminariet i Stockholm, bilaga 1 till Folkskoleöverstyrelsens skrivelse 20/3 1916 till Konungen angående behörighet för kvinna att anställas som rektor vid kvinnligt folkskoleseminarium.

⁵³ ABKFs arkiv, A1:1: Protokoll från styrelsens sammanträden 1908–23, ABKF styrelseprotokoll 21/1 1916.

⁵⁴ ABKFs arkiv F 1: Folkskoleöverstyrelsens skrivelse 20/3 1916 till Konungen angående behörighet för kvinna att anställas som rektor vid kvinnligt folkskoleseminarium. Skrivelsen var undertecknad av överdirektör Bergqvist; föredragande i ärendet var C.O. Arcadius.

fullmakt den 13 december 1918 till *lektor i kristendomskunskap och historia* vid folkskolläraryrkesseminariet i Falun från den 1 januari 1919. Samma år hade rektorstjänsten i Stockholm på nytt blivit ledig; Anna Sörensen söker ånyo och denna gång utnämns hon till detta det högsta statliga ämbete möjligt att inneha för en dåtida kvinna.

Strategisk balansgång för seminariets gemensamma bästa

I de sammanvävda processer av allians, underordning, uteslutning, kamp och motstånd som kom till uttryck i denna värld av kvinnor och män intar Anna Sörensen en intressant position. Hon utnyttjar det begränsade rum av möjligheter som står henne till buds och hon söker vidga detta rums gränser, men hon väjer medvetet för att utmana och riskera öppen konflikt med ett manligt etablissemang. Här torde hon varit typisk för flera av de aktuella kvinnorna.

Anna Sörensen exemplifierar i flera av sina ställningstaganden en balansgång mellan å ena sidan etablerade institutionella intressen och kampen för kvinnas rätt till lika ställning med mannen. Hon tillhörde inte de akademiskt bildade kvinnor som stod på barrikaderna i den publika debatten; hon skapade inte som Anna Ahlström ett eget rum, en egen plattform från vilken det var möjligt att göra olika uppseendeväckande utspel i det offentliga. Hon saknade också de ekonomiska möjligheter och det sociala kapital som ett sådant ställningstagande hade förutsatt.

Anna Sörensens strategi på väg mot det som skulle bli den högsta statliga tjänst en dåtida kvinna kunde inneha gick via de stegvisa små förändringarnas modell. Men den gick också via värnandet om ett övergripande gemensamt seminarieintresse framför att kämpa för att snabbt nå likställighet mellan seminariernas kvinnor och män i t.ex. löne- och pensionsfrågor. I en av de stridsfrågor som ställde kvinnor mot kvinnor inom den pedagogiska offentligheten – frågan om seminarieutbildade kvinnors behörighet för vissa tjänster där det i princip krävdes akademisk examen – tog hon t.ex. på pragmatiska grunder ställning för de seminarieutbildade kvinnorna.⁵⁵

Vad möjliggjorde att Anna Sörensen kunde förordnas på rektorstjänsten när den ånyo blev ledig? Vilket symboliskt kapital bar fram henne till denna position?

Situationen var helt klart inte densamma som för de kvinnliga aspiranterna på tjänst vid allmänt läroverk. Folkskolläraryrkesseminarierna var endast sex till antalet. Tillsammans med Högre lärarinnesseminariet var dessa läroanstalter de enda statliga läroverken för kvinnliga studerande. Antalet kvinnliga adjunkter var mycket begränsat; få torde ha kunnat komma ifråga för rektorstjänst.

Symbolvärdet bör däremot ha varit stort för statsmakten: genom att visa att åtminstone på några platser i det högre allmänna skolväsendet en kvinna fanns som rektor visade man sin goda vilja gentemot de akademiska kvinnorna och deras sympatisörer. Motståndarna sköt därtill in sig på just de manliga läroverken och samskolorna; att kvinnor skulle undervisa kvinnor väckte inte samma starka känslor (jfr Emil Häggdebatten).⁵⁶

Anna Sörensen var inte heller den första rektorn vid kvinnligt seminarium; 1917 hade Augusta Westerberg förordnats till rektor i Kalmar efter att som vikarie upprätthållit tjänsten sedan 1912.

⁵⁵ ABKFs arkiv F 1: Anna Sörensens yttrande 14 maj 1912 till ABKF som svar på skrivelse till de kvinnliga seminarieadjunkterna om synpunkter på FUKs förslag om högre lärarinnesseminarium som behörighet för seminarieadjunktstjänst.

⁵⁶ Jfr Christina Florin & Ulla Johansson, *Där de härliga lagrarna gro ...*, Stockholm 1993, om läroverket och dess karakteristika som institution.

Det handlade således om en kombination av att tiden var mogen, motståndet fokuserat på de manliga läroverken där de manliga akademikerna verkligen hade något att förlora i form av ett mycket större antal möjliga tjänster, en liberal regerings behov av att markera sin goda vilja och i någon mån de kvinnliga akademikernas taktiska agerande genom alliansen med folkskolöverstyrelsen och dess överdirektör.

Som ett möjligt tema för Anna Sörensens gärning står det intensiva och engagerade arbetet. Om hur arbetet håller tvivel och ångest borta skriver hon 1918 i sitt föredrag vid Kristliga Seminarist- och Studentmötet i Mörrum; uppsatsen har titeln *Genom tvivel*.

Det främsta kapital Anna bär på synes vara det intellektuella. Hon har en lysande förmåga att formulera sig, hon visar stor kapacitet att producera såväl historiska framställningar som utredningstext parallellt med ett ordinarie heltidsarbete, hon tar på sig styrelseuppdrag i olika intresseföreningar med anknytning till yrket.

Däremot står hon knappast på barrikaderna. Hon utnyttjar på goda pragmatikers vis det möjligas konst; när tiden är mogen väjer hon emellertid inte för att testa det möjligas gränser.

Anna Sörensen kom att stå som portalgestalt för kvinnan verksam på statlig fullmaktstjänst inom en med de manliga läroverken i många avseenden formellt likställd läroanstalt. Vad betydde detta för hennes möjligheter att agera i det offentliga? Såg hon sig som symbol för statsmakten eller som lärarinna med viss makt och myndighet att påverka i det tysta? Tilldelades hon av andra en inte önskad symbolisk ställning som inramade och kringsnärjde hennes liv?

Nätverk, offentlighet, fält – avslutande tankar

Vår studie är ett led i att undersöka och lyfta fram i ljuset den karaktär kvinnors nätverk hade och vilken roll de spelade för kvinnors utträde i en pedagogisk offentlighet och uttrycken för kvinnornas agerande i denna offentlighet. Vi har prövat tanken att flickskolorna och seminarierna i Stockholm kunde utgöra basen för nätverk mellan kvinnor; vi har aktualiserat frågan att kvinnorna härigenom kunde ackumulera ett socialt kapital som stöd i formandet av ett offentligt rum. Vi har levandegjort de strategier en pionjärkvinna begagnade på vägen mot ett högt statligt ämbete i det offentliga. Vi vill avslutningsvis väcka ytterligare en fråga, nu med anknytning till begreppet fält.

Med fält menar vi i korthet ett system av relationer mellan positioner, vilka innehas av personer eller institutioner och som hålls samman av strider om något som för dessa är värdefullt. Vi vill nu pröva idén att flickskolorna och seminarierna i Stockholm kring förra sekelskiftet skulle kunna utgöra ett skuggfält i förhållande till läroverken – ett skuggfält vars centrala positioner bars av kvinnor som hade akademisk utbildning och också investerat i provår. Vi vill betona, att vi introducerar detta resonemang som ett provisoriskt försök att pröva om begreppet skuggfält kan skänka vår tolkning en rikare innebörd.

Provårsutbildningen var männens väg till tjänst på högre statligt läroverk, dit kvinnorna inte formellt ägde tillträde. Flickskolan, till nittio procent ett privat alternativ, konstruerades så att säga i skuggan av läroverket, med dess erkända värden som ledstjärnor men *också* något helt tvärtemot och spegelvänt – det alternativa, det som bar ett drag av illegitimitet i förhållande till det etablerade fältet – eller med andra ord egenskaper som kan sägas känneteckna ett skuggfält.⁵⁷

⁵⁷ Se J.P. Roos & Anna Rotkirch, Fält i skuggan av fält, i D. Broady (red.), *Kulturens fält*, Göteborg 1998; jfr Annika Ullmans bidrag till konferensen.

Vad skulle nu begreppet skuggfält kunna tillföra som redskap i vår tolkning? Eftersom kvinnorna inte formellt hade möjlighet att få ordinarie tjänst som lärare vid högre statligt läroverk hänvisades de till flickskolorna eller seminarierna. De investeringar de hade gjort i akademisk utbildning var inte gångbara inom det etablerade läroverksfältet, utan de fick söka sig till och även skapa ett alternativ vid sidan om och i relation till – i skuggan av – läroverket. I flickskolan återfinns åtminstone två kategorier av kvinnliga lärare – de som hade utbildats på Högre lärarinneseminariet och de som hade akademisk utbildning, med eller utan provår.⁵⁸ De förstnämnda hade i och med sitt val av utbildning bestämt sig för att arbeta på flickskolor, eftersom den utbildningen var avsedd för den skolformen. De senare var i en annan situation. Deras studier skulle, om de varit män, gett dem tjänst på högre statligt läroverk. I stället mer eller mindre tvingades de att söka sig till de privata flickskolorna eller samskolorna för sin försörjning. På dessa skolor mötte de och kom att samarbeta med icke-akademiskt utbildade kvinnor.

Eftersom framför allt flickskolorna befann sig i 'underläge' i förhållande till läroverken – seminariernas relation till läroverken var mer komplicerad – och flickskolorna dessutom var privata skolor beroende av ekonomiskt stöd från sina avnämare, är det rimligt anta att det var viktigt för dess kvinnor att oavsett utbildningsbakgrund samarbeta i sin professionella gärning. Det bör betyda att flickskolorna bidrog att skapa förutsättningar för att olika grupper av kvinnor kunde lära känna varandra och arbeta tillsammans. Det i sin tur hade man nytta av i arbetet med att driva olika frågor som var viktiga för kvinnorna under den här perioden. Det utbildningskapital de akademiskt utbildade kvinnorna hade med sig från exempelvis Uppsala kunde användas som socialt kapital via flickskolorna i Stockholm. Det är nog också så att det sociala kapital man förde med sig från Uppsala och eventuellt redan från den grundläggande studietiden vid flickskolor i Stockholm förstärkte denna process.

Den här bilden kan vara rimlig om man utifrån ovanstående studie betraktar flickskolorna och seminarierna och de i offentligheten framträdande kvinnor som var lärare där. Men den bilden kan kompliceras. Under de senare delarna av den här aktuella perioden, och framför allt under 1920-talet, framträdde i samband med diskussioner om kvinnliga lärare på pojkläroverken en tydlig motsättning mellan akademiskt utbildade kvinnor och de som hade seminarieutbildning (jmf Emil Häggdebatten). Fanns den också på flickskolorna och seminarierna? En akademiskt utbildad flickskollärare formulerar följande:

"Ett tillfälligt mellanhavande fick jag också i Pedagogiska sällskapet. Detta var en organisation för huvudsakligen Stockholms folkskollärare och privatskolor fast det från början varit avsett att utgöra samband mellan gossläroverken och de privata, där den kvinnliga lärarpersonalen var den vida övervägande. Detta hindrade dock inte, att det manliga elementet även i Pedagogiska sällskapet på grund av kvinnlig blygsamhet gjorde sig onödigt brett. Så gott som hela lärarinnestaben var ju utexaminerad från Kungl. Högre lärarinneseminariet. Och eftersom den under sin utbildning haft män endast till lärare, aldrig till kamrater, uppstod på det hållet en subordination, som påminde om sjuksköterskornas gentemot läkarna. De ännu ytterst fåtaliga lärarinnorna med akademisk bildning var ju inte så lättduperade, men kunde inte på länge få någon betydelse."⁵⁹

⁵⁸ Dessutom fanns det lärare som saknade formell utbildning eller hade utbildning från annat håll. På flertalet flickskolor och även på seminarierna fanns också manliga lärare, men de lämnas utanför den här diskussionen.

⁵⁹ Lydia Wahlström, *Trotsig och försagd*, 1949, s 173.

Var det så att den här inställningen, som försöker förklara men ändå uttrycker en överlägsen attityd till dem med icke-akademisk utbildning, fanns även i det dagliga arbetet på flickskolorna? Men att kvinnorna på det skuggfält som flickskolorna utgjorde utsattes för ett "tryck" från läroverksfältet som inte gav utrymme för strid? Att det yttre trycket gjorde att kvinnorna oavsett utbildningsbakgrund och ambitioner för övrigt måste hitta ett sätt att samarbeta? Eller att det i flickskolevärlden för de akademiska kvinnorna inte fanns några män att alliera sig med, som det fanns i läroverken och på seminarierna?

Här har situationen sannolikt präglats av ambivalens. När Anna Sörensen ställs inför frågan om seminarieutbildade kontra akademiskt utbildade adjunkter på folkskoleseminarierna tar hon i princip ställning för akademisk utbildning på sikt, men värnar om de seminarieutbildade kvinnliga kollegerna som goda lärarkrafter och vill inte öka de formella kraven för behörighet. Trots detta knyts hon en tid senare till ABKFs styrelse som ledamot.

Vår analys pekar mot att vad vi här provisoriskt kallat skuggfält under perioden hålls samman *både* av den kontroversiella frågan om seminarium eller akademi som grund för tillträde *och* av det övergripande, gemensamma och solidariska intresset för kvinnans rätt till ämbete.

Exkurs: Flickskola och seminarium som utkomstmöjlighet

Det finns ytterligare en aspekt på flickskolornas och seminariernas betydelse för kvinnors möjligheter att ta sig ut i offentligheten. För flera av de kvinnor som hittills har behandlats var tjänstgöringen vid flickskolorna viktig för deras försörjning. När Astrid Cleve von Euler blev ensam med fem barn vid skilsmässan 1912 var det nödvändigt att få in pengar. De möjligheter som stod till buds var i första hand flickskolor, även om viss forskningsverksamhet, ett vikariat på ett statligt pojkläroverk och skrivandet av en lärobok i kemi också fanns med i bilden. Även om det här exemplet kan verka extremt var det ett tjugotal av de kvinnor som på olika sätt spelade en roll i offentligheten under perioden 1880 – 1920 som i större eller mindre omfattning tjänstgjorde vid Stockholms flickskolor och seminarier.⁶⁰

Förutom de kvinnor som lyfts fram ovan är det ytterligare ett par som fanns på Stockholms flickskolor i sådan omfattning att de är intressanta att tydliggöra som exempel på den roll flickskola och seminarium spelade som utkomstmöjlighet.⁶¹

Även om det inte i det här sammanhanget har varit möjligt att redovisa omfattningen av kvinnornas tjänstgöring, ska ändå några exempel kommenteras. Både Ellen Fries och Lydia Wahlström var studierektorer på Åhlinska skolan med ansvar för den gymnasiala utbildningen. Det innebar att de hade administrativt arbete och ansvar samt oftast 10-15 timmars undervisning per vecka. Lydia Wahlström kommenterar sin tjänstgöring med

”full tjänstgöring ville jag inte ha för att få tid till föredrag och författarskap, och fast detta sedan skaffade mig lägre pension, skulle jag önska att alla lärare hade någon syssla bredvid undervisningen. Det är onaturligt att begära sex timmars intellektuell tjänstgöring om dagen plus skrivbordsrättning och lektionsförberedelser. För att inte råka ut för nervöst sammanbrott, måste man i så fall söka göra arbetet maskinmässigt. Mitt

⁶⁰ Det är i det här sammanhanget inte möjligt att i detalj kartlägga hur omfattande vars och ens tjänstgöring var, eftersom det källmaterial som använts inte tillåter det. Men för flertalet finns tillräckligt med uppgifter som gör att man kan dra de slutsatser som dras.

⁶¹ Maria Cederschiöld tjänstgjorde under fem år i början av 1880-talet på Wallinska skolan. Beth (Betty) Hennings arbetade på Sofi Almquists samskola under fem läsår från 1915/16.

timantal har under olika år växlat mellan 11 och 18, (beroende på lärartillgången, som Stockholms privatskolor konkurrerade om) och jag har på så sätt kunnat komma till skolan med nya intryck från bibliotek och föredragsresor. Men så kunde också gymnasiets schema vid höstterminens början ta hela fem dar, fast jag därvid hade trogen hjälp av klassföreståndarinnan Lilly Rosenberg, som i hög grad underlättade mina expeditionsgörömlar.”⁶²

Att det kunde vara påfrestande att ha en lärartjänst, när man kanske egentligen helst vill helt ägna sig åt den andra sysselsättningen framgår av hur Lydia Wahlström upplevde sin pensionering.

”Det var helt enkelt ljuvligt att slippa indela livet i terminer, att få komma och gå som man ville utan att behöva vara tillbaka i skolan från tisdag middag till fredag middag.”⁶³

Flera av dem som arbetade på mer än en skola hade periodvis en tung arbetsbörda. Astrid Cleve von Euler genomförde under vissa tider ungefär fyrtio undervisningstimmar per vecka. Vi har tydliga belägg för att flera andra försörjde sig genom heltidstjänster på de flickskolor och seminarier som finns redovisade här.⁶⁴ Andra åter, som till exempel Kerstin Hesselgren, undervisade ett par timmar i veckan på de skolor där hon var anställd. Man kan nog sammanfattningsvis säga att för flertalet av de kvinnor som nämnts i den här studien utgjorde arbetet på flickskolorna och seminarierna en viktig förutsättning för deras försörjning.⁶⁵

Med det här som utgångspunkt skulle man kunna säga att flickskolorna och seminarierna i Stockholm gjorde det möjligt att skapa ett ekonomiskt kapital, som i sin tur bidrog till att ge utrymme för att agera i offentligheten – även utanför den pedagogiska delen av den – för flera av de kvinnor som kom att få framträdande positioner, men även för dem som spelade en andrahandsroll.

Referenser

Otryckta källor förtecknas i fotnoterna.

Arcadius, Carl Olof, 1911: De svenska folkskoleseminariernas uppkomst och utveckling. I *Folkundervisningskommitténs betänkande I:3*. Stockholm.

Bergmark, Maria & Sörensen, Anna, 1913: *Guds verk I–III. Ur bibeln och kyrkohistorien. Lärobok i kristendom*. Stockholm.

Broady, Donald, Englund, Boel, Heyman, Ingrid, Linné, Agneta, Skog-Östlin, Kerstin, Trotzig, Eva, Ullman, Annika, 1999: *Formering för offentlighet. En kollektivbiografi över stockholmskvinnor 1880–1920*. Uppsala universitet, Institutionen för lärarutbildning.

Carlsson, Sten, 1968: *Yrken och samhällsgrupper. Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866*. Stockholm.

Eurén, Elisabeth, 1911: K. Högre Lärarinneseminiariets femtioårsjubileum den 1 oktober 1911. *Idun* 1 oktober 1911.

⁶² Lydia Wahlström, *Trotsig och försagd*, 1949, s 157.

⁶³ Lydia Wahlström, *Trotsig och försagd*, 1949, s 291.

⁶⁴ Hit hör Hedwig Sidner, Marie Louise Gagner, Elisabet Eurén, Sigrid Björklund, Honorine Hermelin, Gulli Petrini, Adèle Philipson, Eva Ramstedt och Anna Sörensen.

⁶⁵ Man ska naturligtvis inte bortse från att det finns en annan aspekt på åtminstone vissa av dessa kvinnors tjänstgöring på flickskolorna. Det var viktigt för verksamheten att knyta till sig i offentligheten kända personer för att öka skolans kulturella och sociala kapital samt att påverka eleverna. ”Så småningom fick vi emellertid rätt att själva inbjuda våra examensvittnen och jag passade alltid på att välja lika många kvinnliga som manliga, eftersom flickorna så sällan fick tillfälle att se några betydande kvinnor. På detta sätt lyckades jag förevisa sådana som Agda Montelius, Emilia Fogelklou, Anna Lena Elgström och några av våra kvinnliga läkare.” Lydia Wahlström, *Trotsig och försagd*, 1949, s 165.

- Florin, Christina, 1987: *Kampen om katedern. Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860 – 1906*. Umeå.
- Florin, Christina & Johansson, Ulla, 1993: "Där de härliga lagrarna gro ...". *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850 – 1914*. Stockholm.
- Florin, Christina, Sommestad, Lena & Wikander, Ulla, (red.) 1999: *Kvinnor mot kvinnor. Om systerskapets svårigheter*. Stockholm.
- Fogelklou, Emilia, 1950: *Barhuvad*. Stockholm.
- Fraser, Nancy, 1992: Rethinking the Public Sphere. I Craig Calhoun (ed.) *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge, Mass.
- Fåhræus, Rudolf, 1943: *Högre lärarinneseminiariets historia*. Stockholm.
- Gustafsson, Clas, 1911: Statistiska utredningar angående folkskoleseminariernas elever under åren 1866–1910. I *Folkundervisningskommitténs betänkande I:3*. Stockholm.
- Habermas Jürgen, 1984: *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*. Lund. [Strukturwandel der Öffentlichkeit, Neuwied 1962]
- Habermas, Jürgen, 1992: Further Reflections on the Public Sphere. I Craig Calhoun (ed.) *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge, Mass.
- Hammar, Inger, 1999: *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860 – 1900*. Stockholm.
- Hammarberg, Lena, 2000: *En sund själ i en sund kropp*. Avhandlingsmanus. Lärarhögskolan i Stockholm.
- Idun* 1898 och 1911.
- Kyrkligt-teologiska mötet i Örebro 1910. I *I religiösa och kyrkliga frågor nr 41–47*, Stockholm 1910–1911.
- Liljedahl, Ernst, 1917: *Vitalis Norström. Hans liv och verk*. Stockholm.
- Linné, Agneta, 1996: *Moralen, barnet eller vetenskapen? En studie av tradition och förändring i lärarutbildningen*. Studies in Educational Sciences 6. Stockholm.
- Lundin, Claës, 1890: *Nya Stockholm*. Stockholm.
- Löf, Lars Olof, 1999: *Göteborgs fotografer. Ateljéer och yrkesmän 1840–1910*. Göteborg.
- Nordin, Svante, 1981: *Den Boströmska skolan och den svenska idealismens fall*. Lund.
- Nya Dagligt Allehanda* (NDA) 11 april 1935.
- Persson, Mats, 1994: *Förnuftskampen. Vitalis Norström och idealismens kris*. Stockholm/Stehag.
- Roos, J.P. & Rotkirch, Anna, 1998: Fält i skuggan av fält. I Donald Broady (red.) *Kulturens fält*. Göteborg.
- Sjöstrand, Wilhelm, 1969: *Pedagogiska grundproblem i historisk belysning*. Lund.
- Skog-Östlin, Kerstin, 1984: *Pedagogisk kontroll och auktoritet*. Malmö.
- Spetze, Gudrun, 1992: *Stockholms folkskolor 1842–1882*. ÅSU 169. Uppsala.
- Svensk uppslagsbok* 1947–1955.
- Sällskapet Nya Iduns medlemsregister. Sällskapet Nya Idun 1885–1913. Historik och medlemsförteckning. Stockholm 1914.
- Sällskapet Nya Idun 1885 – 1935. Femtioårshistorik. Medlemsförteckning. Stockholm 1935.
- Sörensen, Anna, 1918: Genom tvivel. *Sveriges kristliga studentrörelsers folkskrifter* 35. Stockholm.
- Sörensen, Anna, 1920: Varför vi behöva Kristus. I *Evangeliet och kyrkan. Föredrag vid tionde allmänna kyrkliga mötet i Stockholm 1920*. Stockholm.
- Torbacke, Jarl, 1993: *Carl Grimberg. Ett underbart öde?* Stockholm.
- Ullman, Annika, 2000: *Stiftarinnegenerationen*. Manuskript. Lärarhögskolan i Stockholm.
- Wahlström, Lydia, 1949: *Trotsig och försagd*. Stockholm.
- Ödman, Per-Johan, 1995: *Kontrasternas spel. En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*. Stockholm.
- Örebro Dagblad* 30 juni 1910.

Bilaga: Lärare på flera flickskolor och seminarier i Stockholm 1880 - 1920

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
E. Bergman	80/81-96/97	79/80, 81/82-92/93	80/81-81/82 83/84-95/96										
S. Almqvist			81/82 84/85-87/88 80/81-83/84					85/86-86/87		92-			
A. Bergström	97/98-15/16			80/81-82/83		82/83-96/97	82/83-95/96	86/87-01/02	83 -				
A. Sandström							82-83		83/84-02/03	87/88-12/13			
K. Wall	91/92-02/03								92/93, 94/95-96/97				
E. Upplöf		93/94-20/21		89/90-01/02			90-24		88/89, 92/93				
S. Leijonhufvud				91/92-08/09									
A. Skoglund				12/13-20/21	94/95	11/12				01/02-02/03			03/04-20/21
A. Ahlström				93/94-95/96									03/04-20/21
E. Eurén	86/87				87/88-91/92			85/86					
Ellen Fries			84/85-85/86	85/86-99/00	83/84						98/99-20/21		
S. Björklund					97/98						13/14-20/21		15/16-20/21
Gulli Petrini				vt 14								07/08	
M-L Gagner								93/94-98/99	92/93				
E. Cederblom			92/93-93/94			15/16-19/20							
A. Philipson				93/94-20/21				vt 96			94/95 96/97-05/06		
K. Hesselgren	10/11-11/12								04/05-16/17 (6 läsår)		04/05-06/07		12/13-15/16
A. Cleve Euler				00/01-01/02					10/11-16/17		01/02		
A. Sörensen									04/05			05/06	
Lina Rydberg	10/11			07/08-08/09									
I. Warburg				02/03-04/05							02/03-03/04 14/15-20/21		
E. Ramstedt				vt 13-13/14 15/16-19/20						11/12			
H. Hermelin								13/14-18/19	16/17-21/22				

1 = Fö.sem; 2 = HLS/Statens normal; 3 = Wallinska; 4 = Åhlinska; 5 = Lyceum för flickor; 6 = Ateneum f. fl.; 7 = Södermalms högre läroanstalt för fl.; 8 = Brummerska skolan; 9 = Anna Sandströms skola; 10 = Sofi Almqvists skola; 11 = Whitlockska skolan; 12 = Dettowska skolan; 13 = Ahlströmska skolan.